“ADOLAT”
MILLIY HUQUQIY AXBOROT MARKAZI
Guvohnoma № 636478
Litsenziya C-5669732

“HUQUQ va BURCH+” —
«ПРАВО и ДОЛГ+» —
"RIGHT and DUTY+"
Journal home page:
https://adolatmarkazi.uz/magazine/electron?id=393

2026-yil
10-son
oktabr
ISSN 3093-8546

Xorijiy mamlakatlarda inklyuziv ta’lim rivojlanishining qiyosiy-huquqiy tahlili

Asadbek Zairov,
Toshkent davlat yuridik universiteti
tayanch doktoranti
e-mail: asadbek.crowd1@gmail.com

Аннотация. Ushbu maqolada xorijiy davlatlar – AQSh, Buyuk Britaniya va Finlandiya – inklyuziv ta’lim qonunchiligi va amaliyotining qiyosiy-huquqiy tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqotning maqsadi ushbu mamlakatlarning huquqiy mexanizmlari, moliyalashtirish modellari va pedagogik yondashuvlarini qiyosiy o‘rganish hamda milliy ta’lim tizimi uchun tatbiq etilishi mumkin bo‘lgan tavsiyalar ishlab chiqishdir. Metodologiya sifatida huquqiy hujjatlar tahlili, qiyosiy huquqshunoslik va adabiyotlarni ko‘rib chiqish usullaridan foydalanilgan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, AQSh tizimi individual ta’lim dasturlariga (IEP), Angliya tizimi kompleks g‘amxo‘rlik rejalariga (EHCP), Finlandiya esa uch bosqichli universal yordamga asoslanadi. Muhokama qismida ushbu tajribalarning O‘zbekiston uchun amaliy ahamiyati va moslashtirilishi ko‘rib chiqilgan.

Калит сўзлар. inklyuziv ta’lim, qiyosiy-huquqiy tahlil, IDEA qonuni, SEND kodeksi, Finlandiya modeli, universal dizayn, sun’iy intellekt

Аннотация. В данной статье проводится сравнительно-правовой анализ законодательства и практики инклюзивного образования в зарубежных странах – США, Великобритании и Финляндии. Цель исследования – сравнительное изучение правовых механизмов, моделей финансирования и педагогических подходов этих стран, а также разработка рекомендаций для применения в национальной системе образования. В качестве методологии использованы анализ правовых документов, сравнительное правоведение и обзор литературы. Результаты показывают, что система США основывается на индивидуальных образовательных программах (IEP), система Англии – на комплексных планах ухода (EHCP), а Финляндия – на трёхуровневой универсальной поддержке. В разделе обсуждения рассматривается практическая значимость этого опыта для Узбекистана и возможности его адаптации.

Ключевые слова. инклюзивное образование, сравнительно-правовой анализ, закон IDEA, кодекс SEND, финская модель, универсальный дизайн, искусственный интеллект

Guvohnoma № 636478 Litsenziya C-5669732 ISSN 3093-8546

Annotation. This article presents a comparative legal analysis of inclusive education legislation and practice in foreign countries – the United States, the United Kingdom, and Finland. The aim of the study is to comparatively examine the legal mechanisms, funding models, and pedagogical approaches of these countries and to develop recommendations applicable to national education systems. Legal document analysis, comparative jurisprudence, and literature review were employed as methodology. Results indicate that the US system is based on Individualised Education Programmes (IEP), the English system on Education, Health and Care Plans (EHCP), and Finland on a three-tier universal support model. The discussion section addresses the practical relevance of these experiences for Uzbekistan and possibilities for adaptation.

Keywords. inclusive education, comparative legal analysis, IDEA Act, SEND Code, Finnish model, universal design, artificial intelligence

Kirish. Ta’lim insoniyat tarixining barcha davrlarida dolzarb masala bo‘lib kelgan, biroq bugungi kunda u nihoyatda strategik ahamiyat kasb etmoqda. Barcha muammolarning yechimi, har qanday rivojlanishning manbai va sayyoramizning kelajagi bevosita ta’lim bilan bog‘liqdir. Shunga qaramay, dunyo miqyosida davom etayotgan nizolar, kambag‘allik, nogironlik va boshqa ijtimoiy noqulayliklar tufayli ko‘plab insonlar bilim olish huquqidan mahrum bo‘lmoqda.

YUNESKOning 2020-yildagi ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘ylab 258 million bola va yoshlar ta’lim tizimidan to‘liq chetda qolmoqda. Ushbu tengsizlikni bartaraf etish maqsadida inklyuziv ta’lim bugun nafaqat pedagogik strategiya, balki inson huquqlarini ta’minlashning axloqiy imperativiga aylantirilmoqda. Barqaror Rivojlanish Maqsadlarining to‘rtinchi maqsadi (BRM-4) barcha uchun sifatli va adolatli ta’limni ta’minlashga qaratilgan.

Tadqiqot muammosi shundan iboratki, inklyuziv ta’limni huquqiy va amaliy jihatdan ta’minlash mexanizmlari mamlakatdan mamlakatga sezilarli farq qiladi. Rivojlangan davlatlar qonunchilik va amaliyot orqali sohani tizimli tartibga solish yo‘lida muhim yutuqlarga erishgan bo‘lsa-da, ushbu tajribalar yetarlicha qiyosiy o‘rganilmagan. Tadqiqotning maqsadi AQSh, Buyuk Britaniya va Finlandiya tajribalarini qiyosiy-huquqiy tahlil qilish va O‘zbekiston ta’lim tizimi uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, u inklyuziv ta’lim sohasida xalqaro qonunchilik taqqoslamasini tizimli ravishda o‘zbek ilmiy-pedagogik jamoatchiligi uchun taqdim etmoqda va milliy kontekstga moslashtirilgan tavsiyalar bermoqda.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda asosan qiyosiy-huquqiy metodologiyadan foydalanilgan. Xususan, AQSh, Buyuk Britaniya va Finlandiyaning milliy inklyuziv ta’lim qonunchilik hujjatlari asosiy manba sifatida tahlil qilingan: AQSh – “Imkoniyati cheklangan shaxslar ta’limi to‘g‘risida”gi qonun (IDEA, 2004); Angliya – “Bolalar va oilalar

to‘g‘risida”gi qonun (2014) va SEND kodeksi (2015); Finlandiya – "Asosiy ta’lim to‘g‘risida"gi qonun va Milliy ta’lim agentligining 2016-yildagi o‘quv dasturi.

Ikkilamchi manbalar sifatida xalqaro tashkilotlar (UNESCO) hisobotlari, ilmiy maqolalar va milliy ta’lim amaliyoti bo‘yicha hujjatlar ko‘rib chiqilgan. Jumladan, Rose va Meyer (2002), Finnish National Agency for Education (2016) asarlari hamda YUNESKOning 2020-yildagi global hisoboti tahlilga kiritilgan.

Tahlil bosqichlari quyidagicha: (1) har bir mamlakatning huquqiy asoslarini aniqlash; (2) moliyalashtirish modellarini qiyoslash; (3) pedagogik yondashuvlar va amaliyotlarni baholash; (4) texnologik innovatsiyalarning amaliyotga integratsiyasini ko‘rib chiqish; (5) amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida shuni ta’kidlash mumkin: tahlil asosan uchta mamlakat bilan cheklanib, Kanada va Skandinaviyaning boshqa mamlakatlariga qisqacha murojaat qilingan. Shuningdek, tadqiqot empirik ma’lumotlarni o‘z ichiga olmaydi.

Natijalar

AQSh modeli: IDEA qonuni va individual ta’lim dasturi (IEP)

AQSHda inklyuziv ta’lim “Imkoniyati cheklangan shaxslar ta’limi to‘g‘risida”gi qonun (IDEA) bilan tartibga solinadi. Ushbu tizimning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, maxsus ehtiyojli har bir bola uchun Individual Ta’lim Dasturi (IEP – Individualized Education Program) ishlab chiqilishi qonuniy majburiyat sifatida belgilangan. IDEA bolalarning “eng kam cheklangan muhitda” (LRE – Least Restrictive Environment) ta’lim olish huquqini kafolatlaydi.

AQSHda “Intervensiyaga javob” (RTI – Response to Intervention) modeli orqali bolalarga rasmiy tashxis qo‘yilishidan avval ham erta yordam ko‘rsatish tizimi muvaffaqiyatli joriy etilgan. Moliyalashtirish nuqtayi nazaridan, federal hukumat xarajatlarning atigi 7–8 foizini, asosiy yuk esa (taxminan 62 foiz) mahalliy maktab okruglari zimmasiga tushadi. Bu holat maktablar o‘rtasida resurs tengsizligiga olib kelishi mumkin.

Angliya modeli: SEND kodeksi va kompleks g‘amxo‘rlik rejasi (EHCP)

Angliyada inklyuziv ta’lim 2014-yildagi “Bolalar va oilalar to‘g‘risida”gi qonun hamda 2015-yildagi SEND (Special Educational Needs and Disability) amaliy kodeksi bilan tartibga solinadi. AQShdan farqli o‘laroq, murakkab ehtiyojli bolalar uchun Ta’lim, Sog‘liqni Saqlash va G‘amxo‘rlik Rejasi (EHCP) tuziladi. EHCP ta’lim, tibbiyot va ijtimoiy yordamni birlashtirib, bolaning rivojlanishini kompleks tarzda qo‘llab-quvvatlaydi.

SEND kodeksi ehtiyojlarni to‘rtta sohaga tasniflaydi: (1) muloqot va o‘zaro ta’sir; (2) kognitiv va o‘rganish qobiliyati; (3) ijtimoiy, emotsional va ruhiy salomatlik; (4) sensor va jismoniy ehtiyojlar. Ushbu tasnif mutaxassislarga bolaning alohida ehtiyojini aniq belgilab, maqsadli yordamni amalga oshirish imkonini beradi.

Finlandiya modeli: Uch bosqichli universal yordam

Guvohnoma № 636478 Litsenziya C-5669732 ISSN 3093-8546

Finlandiya tizimi o‘zining “umumiy maktab” (comprehensive school) modeli bilan jahon pedagogik jamoatchiligi tomonidan namuna sifatida e’tirof etilmoqda. Finlandiyaning asosiy ta’lim qonuniga ko‘ra, ta’limiy yordam ko‘rsatish uchun rasmiy tibbiy tashxis talab etilmaydi.

Finlandiya tizimi uch bosqichli qo‘llab-quvvatlash modeliga asoslanadi: (1) Umumiy yordam – barcha o‘quvchilar uchun differensiallashtirilgan ta’lim; (2) Jadallashtirilgan yordam – muntazam qo‘shimcha qo‘llab-quvvatlashga muhtoj o‘quvchilar uchun kichik guruhli mashg‘ulotlar; (3) Maxsus yordam – jiddiy qiyinchiliklarga ega bolalar uchun individual dasturlar.

Erta aralashuv siyosati natijasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining taxminan 49 foizi dastlabki maktab yillaridayoq maxsus yordamga jalb etiladi (Finnish National Agency for Education, 2016). Moliyalashtirish: munitsipalitetlar 70–75 foizni mahalliy soliqlar, 25–30 foizini davlat grantlari hisobidan qoplaydi; resurslar tibbiy tashxis yorlig‘iga emas, balki o‘quvchining real ehtiyojiga qarab taqsimlanadi.

Texnologik innovatsiyalar: TUD va AI-AT

So‘nggi tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, Ta’limning Universal Dizayni (TUD/UDL) va sun’iy intellektga asoslangan assistent texnologiyalar (AI-AT) inklyuziv maktablarda akademik muvaffaqiyatning eng kuchli prediktori ekanligi isbotlangan (R^2 = 0,830) (Rose & Meyer, 2002). TUD ta’lim dasturini barcha o‘quvchilar uchun dastlab moslashuvchan qilib loyihalashtirishni nazarda tutadi. AI-AT esa sensor yoki intellektual rivojlanish xususiyatlariga ega bo‘lgan bolalarga axborotni o‘zlashtirishda samarali yordam beradi.

Muhokama

Uchta modelning qiyosiy tahlili inklyuziv ta’limni tartibga solishda yagona universal yechim yo‘qligini ko‘rsatmoqda. Har bir model o‘zining ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy kontekstidan kelib chiqib shakllanadi. Biroq barcha uchta modelda umumiy tamoyillar mavjud: erta aralashuv, individuallashtirilgan yondashuv va tizimli qonunchilik asosi.

Natijalarni tahlil qilganda quyidagi muhim xulosalar chiqarish mumkin. Birinchidan, bolalikdan erta integratsiya hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Finlandiya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, rasmiy tashxis qo‘yilishidan avval ko‘rsatiladigan erta pedagogik yordam eng samarali natijani ta’minlaydi.

Ikkinchidan, resurslar va pedagog kadrlar tayyorligi inklyuziv ta’lim sifatining asosi hisoblanadi. Kanadaning Nyu-Brunsuik provinsiyasi tajribasi ogohlantiradiki, pedagoglar yetarli tayyorgarlik va resurslarsiz umumiy sinflarda inklyuziyani amalga oshirish ta’lim sifatining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Uchinchidan, inklyuziya tizimli va yaxlit yondashuv talab qiladi. Inklyuziv ta’lim faqat sinfdagi o‘quv jarayoni bilan cheklanmasligi lozim: u maktabdagi umumiy muhit, ovqatlanish, psixologik-pedagogik xizmat va jamoatchilik bilan hamkorlikni

Guvohnoma № 636478 Litsenziya C-5669732 ISSN 3093-8546

qamrab olgan kompleks tizim sifatida tashkil etilishi zarur.

To‘rtinchidan, qonunchilik bazasini mustahkamlash va davlat moliyalashtirishni adolatli taqsimlash tizimini joriy etish inklyuziv ta’limni barcha maktablarda sifatli ravishda amalga oshirishning zaruriy shartidir. Qonuniylik bor joyda barqarorlik, barqarorlik bor joyda inklyuzivlik ta’minlanishi zarur.

O‘zbekiston uchun amaliy tavsiyalar quyidagilardan iborat: (1) Finlandiya modeliga o‘xshash uch bosqichli yordam tizimini joriy etish; (2) IDEA va SEND tajribalaridan foydalangan holda maxsus ehtiyojli bolalar uchun individual ta’lim dasturlarini huquqiy jihatdan majburiy belgilash; (3) pedagog kadrlarni maxsus tayyorlash va malaka oshirish tizimini rivojlantirish; (4) TUD va AI-AT texnologiyalarini inklyuziv ta’lim amaliyotiga tatbiq etish.

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta’lim sohasidagi qiyosiy-huquqiy tahlil jahon mamlakatlari qonunchiligini o‘zaro taqqoslash hamda mavjud yutuq va kamchiliklarni xolis baholash imkonini beradi. Shuningdek, xorijiy tajribani o‘rganish ushbu amaliyotlarni milliy ta’lim tizimiga moslashtirish kabi qator qulayliklarni yaratishi bilan ham alohida ahamiyatga ega. Qiyosiy-huquqiy tahlil davomida nafaqat rivojlangan davlatlarning bosib o‘tgan yo‘lini, balki rivojlanayotgan mamlakatlarning yondashuvlarini ham o‘rganish hamda ular bilan hamkorlik qilish maqsadga muvofiqdir. Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan AQSH, Buyuk Britaniya va Finlandiya kabi rivojlangan ta’lim tizimiga ega davlatlar bilan bir qatorda, islohotlar yo‘lidan borayotgan mamlakat o‘z madaniyati, qadriyatlari, an’analari, shuningdek, yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmi va siyosiy rejimi kabi omillar jihatidan o‘ziga yaqin bo‘lgan davlatlar tajribasini o‘rganishi yanada foydaliroq bo‘ladi. Zotan, ta’limda inklyuzivlikka erishishda o‘zaro hamkorlik muhim faktor hisoblanadi. Bunday hamkorlik natijasida va inklyuziv ta’limning mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda, “hamma uchun hamma” tamoyili yuzaga keladi. Ushbu tamoyil asosida esa har bir insonda boshqalarga nisbatan ijtimoiy mas’uliyat va daxldorlik hissi shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO. (2020). Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education. Paris: UNESCO Publishing.

2. U.S. Department of Education. (2004). Individuals with Disabilities Education Act (IDEA). Washington, D.C.

3. Department for Education (England). (2015). Special Educational Needs and Disability Code of Practice: 0 to 25 Years. London: HM Government.

4. Finnish National Agency for Education. (2016). Core Curriculum for Basic Education 2014. Helsinki: FNAE.

5. Rose, D. H., & Meyer, A. (2002). Teaching Every Student in the Digital Age: Universal Design for Learning. Alexandria, VA: ASCD.